

році „Кобзар” втрапив до рук поліції як „доказ” його „злочинної” діяльності [3, 6; 183].

Таким чином, фінансування Платоном Федоровичем Симиренком видання шевченківського „Кобзаря” є ще одним вагомим свідченням не тільки його меценатства, а й підтримки українського національного руху в особі Т.Г. Шевченка, прагнення поширювати демократичні ідеї свого видатного земляка серед широких верств населення.

1. Чальий М. *Посещение Т.Г. Шевченкою сахарного завода Яхненко и Симиренко // Киевская старина. – 1889. – № 4.*
2. Жур П. *Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т.Г. Шевченка на Україну. – К.: Дніпро, 1970.*
3. Кекух О.М. *Сад Симиренків. – К.: Товариство „Знання” Української РСР, 1970.*
4. Артеменко М. *Коштом Платона Симиренка // Симиренківець. – 1988. – 22 травня.*
5. Артеменко М. *Щастя // Симиренківець. – 1988. – 16 червня.*
6. Глуценко І. *Долі книг: долі людей // Вітчизна. – 1986. – № 7.*
7. Филипович П. *Шевченкознавчі студії. – Черкаси: „Брама”, 2002.*
8. Матвеев А. *Поет і мільйонер // Київ. – 1995. – № 6.*
9. Шевченко Т. *Собрание сочинений: В 5 т. – М.: Гос. изд. худ. лит., 1956. – Т. 5: Автобиография. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги.*
10. *Листи до Шевченка 1840–1861. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1962.*
11. Литовченко Т. *Довгий шлях до Кобзаря // ПіК. – 2002. – № 9.*
12. Олександрів О. *Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників // Україна. – 1925. – № 1-2.*
13. Зайцев П. *Життя Тараса Шевченка. – К, 1994.*
14. Ганницький С. *Діяльність родини Симиренків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.) // Український селянин. – 2003. – № 7.*
15. Неділько Г. *Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Радянська школа, 1998.*
16. Каминський О. *Еще щепотка на могилу Шевченка // Киевская старина. – 1885. – № 3.*

Т.В.Кузнець

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ В 60-х – СЕРЕДИНІ 80-х РОКІВ XIX СТ. ЯК ОСНОВНА ЛАНКА ОСВІТИ СІЛЬСЬКИХ ДІТЕЙ

В оновлюваній історичній науці формується нова концепція історії України, переосмислюється чимало сторінок минулого, в тому числі й роль церкви в нашій історії. Оскільки однією з важливих сфер діяльності церковних інституцій було духовне просвітництво, то і актуальною є потреба вивчення досвіду організації церковнопарафіяльної освіти. Саме церковнопарафіяльні школи вписали помітну сторінку в історію освіти та виховання, бо впродовж досить тривалого часу вони були єдиним джерелом долучення сільської молоді до знань. Тому за умов оновлення державного життя, налагодження взаємоповажних стосунків між державою і церквою та формування якісно нової національної системи освіти, закономірним є звернення до минулого досвіду, який до того ж потребує як узагальнення, так і якісно нового осмислення.

Проблема церковнопарафіяльної освіти в Україні вже має свою історіографію. Вона почала досліджуватися з кінця XIX ст. і дотепер нагромадилося чимало публікацій з різних аспектів функціонування цієї ланки системи освіти. Вони розподіляються і за характером, і за хронологічним, і за регіональним принципами. На монографічному рівні помітне місце займає дослідження В.Й. Борисенка [1], в якому детально охарактеризовано діяльність церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні. На дисертаційному рівні проблему церковнопарафіяльної освіти досліджували С.П. Стельмах [2], О.О. Драч [3], Г.В. Степаненко [4] та інші. В останні роки з'явилися ще вужчі регіональні дослідження означеної теми, серед яких, наприклад, напрацювання М.Г. Вороліса [5] чи О.М. Кошель [6]. У них узагальнено досвід функціонування церковнопарафіяльних шкіл на Поділлі. Однак з усіх опублікованих наукових розвідок із означеної проблеми, жодна не була присвячена такому регіональному зрізу, як Уманський повіт Київської губернії.

Між тим Уманський повіт XIX – початку XX ст. був досить значним регіоном і вивчення його потребує ще чимало дослідницької уваги. За площею він був третім, а за чисельністю населення – другим серед 12-ти повітів Київської губернії. До того ж, на його території було найбільше православних церков порівняно з іншими повітами губернії. Отже, регіональні межі дослідження можна вважати цілком виправданими, а щодо хронологічних, то їх означенню передували такі міркування. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що найперші відомості про діяльність церковнопарафіяльних шкіл в Уманському повіті датуються саме 60-ми роками XIX ст., а верхня межа зумовлена початком якісно нового етапу в розвитку церковнопарафіяльної освіти в Російській імперії. Він розпочався в 1884 році із затвердженням „Правил про церковнопарафіяльні школи”, згідно з якими заклади такого типу набули нового статусу, і це має бути окремою сторінкою дослідження.

Метою публікації є узагальнення різнопланових відомостей та статистичних даних про церковнопарафіяльну освіту в Уманському повіті упродовж 60-х – середині 80-х років XIX ст.: визначення завдань церковнопарафіяльної освіти, ілюстрація на конкретних прикладах ролі парафіяльного духовенства у залученні сільських дітей до освіти, з'ясування питань фінансування парафіяльних шкіл до зміни їх статусу в 1884 році, а також вивчення змісту навчальної програми церковнопарафіяльних шкіл. Об'єкт вивчення – церковна освіта Наддніпрянської України в 60-х рр. XIX ст., предмет – церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в окреслений період.

Відразу ж після ліквідації кріпацтва уряд почав фундувати народні школи з метою поширення освіти серед населення. Преосвященний Арсеній, Митрополит Київський і Галицький, взявся за справу народної освіти з усією активністю своєї архієпископської діяльності: він зробив розпорядження по єпархії про те, щоб всі священники у своїх парафіях відкривали школи і переконували парафіян віддавати своїх дітей до них. Окрім цього, з повітових протоєреїв, місцевих благочинних і з самих благонадійних священників він призначив так званих спостерігачів за церковнопарафіяльними школами. Вони

зобов'язувались об'їжджати ці школи як ревізори, заводити об'їзні журнали і подавати їх на розгляд Митрополиту. Все духовенство Київської єпархії під керівництвом свого архієпископа активно взялося до цієї справи. Хоча церковнопарафіяльні школи в окремих парафіях існували ще в першій половині XIX століття, однак увага уряду до поширення грамотності в 60-х роках спонукала православне духовенство до більш активної діяльності.

Церковнопарафіяльні школи мали своїм завданням поширення грамотності серед простого народу на моральних та церковно-релігійних засадах. Потреба грамотності для простої людини визначалася суто практичними мотивами, як-то: необхідність почитати Псалтир за померлим родичем чи знайомим, прочитати і написати листа, написати доручення чи заяву в процесі економічно-життєвих проблем і т.д. Простолюдин звик дивитися на грамотність, як на опанування богопізнання, релігії і моральності, а тому він сам купує своєму сину, що починає вивчати азбуку, Псалтир, Часослов чи молитовник, а не яку-небудь світську книгу. Йому дуже приємно бачити і чути, як син співає або читає на кліросі в церкві, він любить слухати читання Життя святих в святковий час або розповіді про те чи інше свято. І саме такого роду грамотність, за уявленнями організаторів парафіяльної освіти, мала поширюватися серед простого народу [7, 103]. Звісно, що таку грамотність найкраще могло впроваджувати тільки духовенство.

Отримавши волю від кріпацької залежності, народ здобув і право на освіту. Створюючи мережу народних шкіл, уряд в той же час не обмежував духовенство в здійсненні релігійно-моральної освіти народних мас. І навіть більше того, духовенство отримало право самостійно засновувати і вести церковнопарафіяльні школи, незалежно від світських шкіл, а в останніх бути законовчителями, тобто контролювати і вести моральне виховання учнів. Тобто, православне духовенство взяло на себе більшу частину роботи з ліквідації неграмотності населення та морального виховання молоді. Саме в стінах початкової церковної школи відбувалося виховання в релігійному дусі великої кількості дітей, здобуття ними елементарної грамотності.

Церковнопарафіяльні школи в Київській єпархії почали відкриватися раніше, ніж Міністерство народної освіти звернуло увагу на поширення освіти серед народу. В 40-х роках XIX ст. вони вже існували в Сквирському повіті, а згодом з'явилися в Київському та Бердичівському. В Уманському ж повіті школи з'являються в 1858 році. Є відомості про відкриття церковнопарафіяльної школи в цьому році в с. Тальянках, 1 травня 1858 року відкрита школа для тридцяти селянських хлопчиків та дівчаток містечка Торговиці. В 1859 році в Уманському повіті з'явилися три нові церковні школи – в м. Умані, в с. Старих Бабанах та в с. Погорілій. Всього в парафіях повіту в цьому році їх було 9. Та найбільш вдалим в плані появи церковнопарафіяльних шкіл були 1860 і 1861 роки. В Уманському повіті тоді вже діяло 104 школи. В них навчалось 1805 учнів, серед яких були 304 дівчинки і 1501 хлопчик [8, 265].

Парафіяльні священики, користуючись довірою мирян, фундували церковнопарафіяльні школи коштом самих парафіян, впливаючи на них частково

своїм пастирським словом, а частково через волосні правління за допомогою приговорів сільських громад. В 1864 році Уманський повітовий протоієрей Аполоній Стаховський при рапорті про розвиток церковної шкільної освіти представив єпархіальному начальству 17 текстів приговорів, якими сільські громади зобов'язувалися щорічно виділяти на утримання церковнопарафіяльних шкіл певні кошти. Так, православні мешканці сіл Лебединки та Полонистого мали збирати по 30 крб на шкільні потреби, мешканці с. Нерубайки зобов'язувалися платити 74 крб 28 коп. у рік і від батьків за кожного учня по 15 коп у місяць, а от селяни Росохватки, Острівця і Давидівки вирішили на школу жертвувати 20 крб у рік і від батьків за кожну дитину по 1 крб у рік. В селах Рогова, Левківка і Покотилове сільські громади платили по 30 крб у рік на школу і батьки по 1 крб за кожну дитину, що вчиться. В Копенковатій на школу платили 40 крб у рік, в Перегонівці і Небелівці – по 60 крб і від батьків по 1 крб, у с. Левківці сільська громада зобов'язалася збирати 100 крб у рік на школу і по 50 коп від батьків. В с. Сушківці сільське товариство вирішило на утримання школи збирати 40 крб 90 коп., а в Степківці – 44 крб 26 коп. сріблом. Мешканці Бабанки на сільському сході вирішили на потреби школи віддавати по 2 коп. з десятини землі, а жителі Гродзевої присудили на розвиток школи сплачувати по 3 коп. з десятини. При цьому А. Стаховський пояснював, що в Уманському повіті не лишається більше шкіл, незабезпечених посилюваними пожертвуваннями від сільських громад [9, 97-98].

Селяни в основному співчутливо ставилися до церковнопарафіяльних шкіл і при фінансовій підтримці сільських товариств та при наявності діяльного священнослужителя шкільна мережа церковної освіти ставала реальним явищем суспільного життя. За даними на 1 липня 1862 року, в церковнопарафіяльних школах Уманського повіту навчалось 2068 учнів [10, 687-690]. Наповненість цих шкіл була різною і визначали її різні чинники. Серед них і чисельність прихожан та їх матеріальне становище, і педагогічні та організаторські здібності учителя-священника, і взаємовідносини селян та священника з поміщиком і т.д. В с. Оксанина, наприклад, де священником був о. Олександр Крижанівський, учнів у 1862 році було 146 осіб, в с. Романівка (о. Георгій Бавульський) – 61 дитина, в с. Підвисокому (о. Олексій Сливницький) – 58 дітей, в с. Нерубайка (о. Онуфрій Радецький) – 50 дітей, в с. Мошурові (о. Симеон Антепович) – 40 дітей були учнями церковнопарафіяльної школи. Тридцять і більше учнів нараховувалося в селах Попівка, Синиця, Вишнопіль, Небелівка, Кузьмина Гребля, Тальянки, Верхнячка, Русалівка, Перегонівка. В 27 школах навчалось від 20 до 30 учнів, але були і такі, що мали менше 10 школярів. Очевидно, все-таки особа вчителя, його авторитет та суспільна значущість відігравали вирішальну роль в становленні школи. Відомі випадки, коли і не під керівництвом парафіяльного священника школа досягала успіхів. Так, коли в 1864 році Митрополит Київський і Галицький Арсеній представив на затвердження Святійшого Синоду список осіб для нагородження за особливі заслуги в справі народної освіти в Київській єпархії, то з Уманського повіту був представлений псаломник Іоанно-Богословської церкви с. Папуженець Єфрем

Пршесмицький, який чотири роки сумлінно та успішно навчав 44-х парафіяльних дітей і школа була дуже популярною серед селян [11, 183].

За наступне десятиріччя, до 1870 року включно, в Уманському повіті було відкрито ще 24 церковнопарафіяльні школи. Це найбільше з усіх повітів Київської губернії (для порівняння: в Київському – 15, в Канівському – 19, в Сквирському – 6, в Звенигородському – 13, в Липовецькому – 7 і т.д.). В усіх церковних школах повіту (існуючих раніше і заново відкритих) на 1871 рік учнями було 3419 хлопчиків і 1046 дівчаток. Тобто, всього 4465 дітей навчалось у церковнопарафіяльних школах [12, 126]. Скільки ж дітей регулярно відвідувало школи, визначити важко, бо часто за різними обставинами вони то переставали ходити до школи, то знову починали. Такими обставинами були домашні роботи, відсутність взуття і одягу в холодну пору року, далека відстань від школи, сильні морози і т.п. Однак, незважаючи на відсутність точної статистики щодо учнів і випускників церковнопарафіяльних шкіл, не можна не підкреслити того, що більша частина грамотних людей своєю початковою освітою зобов'язана духовенству. Та при цьому саме собою постає питання: чому вчили в церковнопарафіяльних школах?

Програма церковнопарафіяльних шкіл була не дуже великою за обсягом, вона мала на меті давати найелементарніші знання дітям мирян. Навчальними предметами в школах були такі: читання слов'янською і російською мовами, Закон Божий, арифметика, російська історія, російська мова та церковний спів [13, 384]. За розкладом уроки починались о 8 год. ранку і навчання тривало до 17 години. Урок тривав 2 години, між першим і другим уроком була перерва у 30 хв., а після другого уроку з 12-ї до 14 години – обідня перерва. Єдиний для всіх шкіл розклад передбачав у понеділок вивчення Закону Божого і арифметики, у вівторок – російської історії і російської мови, у середу – російської мови і арифметики, у четвер – Закону Божого і арифметики, у п'ятницю – російської історії і російської мови і в суботу – Закону Божого і російської мови. Після обідньої перерви учні читали та писали і ці післяобідні заняття закінчувалися вечірніми молитвами.

Як видно з програми церковнопарафіяльної школи, там навчали власне грамоти, тобто читати і писати слов'янською і російською мовами. Причому останнє робилося виключно для того, щоб учні могли читати в церкві на кліросі при богослужінні і розуміти, що читають. Вивчення Закону Божого полягало в запам'ятовуванні найголовніших молитов, в переказі священної історії Старого та Нового завіту і в катехизисному поясненні символу віри, молитви Божої і десяти заповідей. Учням, що вже навчилися читати і писати, давались загальні поняття про російську граматику, а з арифметики – перші чотири дії. Всі учні привчалися до церковного співу, зокрема співали молитви „Царю Небесний”, „Достойно єсть”, а в деяких школах – і „Слава в вишніх Богу” та інші. Найбільш здібні учні співали в церквах під час вранішньої служби та обідні, а чимало шкіл мали і власні хори. Взагалі ж все навчання в церковнопарафіяльних школах мало характер церковно-релігійний. Це визначалося метою створення цих шкіл, бо діти, навчаючись в них,

вносили в сім'ї, а отже і в життя народу, морально-релігійні основи.

Організація навчання в церковнопарафіяльних школах лежала на церковних причтах, а вся справа їхнього забезпечення – переважно на священиках. Саме священик, як пастир своєї парафії, мав потурбуватися про влаштування школи в своїй парафії, проповідувати в церкві і по домівках про користь грамотності, переконувати прихожан віддавати своїх дітей до школи. Він був і першим учителем в школі чи, принаймні, заоновчителем (викладав Закон Божий), він же подавав приклад повсякденної турботи про школу іншим членам причту. Часто через зайнятість священиків викладали в школах їхні дружини, доньки, інші члени кліру. Однак, усвідомлюючи необхідність того, що окрім згаданих осіб в школі необхідно мати постійного вчителя, священик із парафіянами в більшості сіл повіту наймали спеціального учителя чи з випускників духовної семінарії, чи з духовного училища, чи просто думаючого грамотного чоловіка. Наприклад, у листопаді 1866 року в школи Уманського повіту учителями були направлені випускники Київської духовної семінарії: Ферапонт Яновський в с. Тальянки, Олександр Ніколаєвич в с. Мошурів, Микола Крижанівський в с. Оксанину, Віктор Ільшевич в с. Нерубайку [14, 8]. 29 вересня того ж року в с. Малу Паланку учителем церковнопарафіяльної школи був направлений випускник Києво-Софіївського духовного училища Григорій Барвінський [15, 167].

Творчі, енергійні вчителі при допомозі церковного причту вправно налагоджували шкільні справи, як то було в Новогребельській церковнопарафіяльній школі. З розповіді священика села Нової Греблі Сави Богдановича відомо, що до його призначення на цю парафію школа ледве жила, не маючи підтримки ні з боку селян, ні від сільського старости [16, 560-562]. Її маленьке тісне приміщення, темне і вкрай неакуратне, справляло гнітюче враження. На початок навчання вдалося зібрати не більше десяти учнів і при перевірці їхніх знань виявилось, що лише кілька з них читали Часослов, двоє-троє читали Псалтир, один вивчав коротку історію Старого Завіту з катехизисом, а інші знайомі лише з букварем. Тому Саві Богдановичу довелося починати майже заново. Перш за все він знайшов грамотного учителя, який закінчив Уманське училище садівництва та землеробства і вже десять років вчителював. Перші два-три місяці новому учителю доводилося працювати „голими руками”, оскільки ніяких книг і посібників у школі не було. Тому учитель разом зі священиком на власний кошт обзавелися кількома книжками, папером, чорнилом і разом взялися за налагодження шкільного життя. Невдовзі з'явилися перші успіхи: всі учні почали читати, співати, рахувати, писати цифри і т.д. Батьки, побачивши це, прихильніше почали ставитись і до священика, і до учителя, і до школи в цілому, що підносило її авторитет серед сільської громади.

Часто священики, окрім церковних, вкладали і власні кошти в шкільну справу, як-от Іоанн Прісовський в селі Копенковата [17, 255-262]. В сільській церковнопарафіяльній школі, що була відкрита в листопаді 1859 року, навчалось 12 хлопчиків і 3 дівчинки. Та з кожним роком кількість учнів збільшувалась (в 1862 році їх вже було 26), а власного приміщення школа не мала. Щорічно доводилося

наймати звичайну сільську хату, що становило певні незручності через тісноту, погане освітлення, наявність господарів і т.д. Так тривало 10 років, впродовж яких священник, він же і учитель, неодноразово просив парафіян побудувати окреме приміщення для школи. Однак селянам це було не під силу, оскільки до 4 тис. крб вони зібрали і витратили на будівництво нової церкви з дзвіницею і до 400 крб – на дощану огорожу цвинтаря. До того ж ряд неврожайних років довів їх до крайньої бідності. Тоді о. Іоанн Прісовський за власні та церковні кошти вирішив побудувати школу.

Навесні 1869 р. на найкращому місці, неподалік від церкви, розпочалося будівництво і вже до жовтня шкільне приміщення було побудоване. Новий будинок мав довжину 19 аршин, ширину 9 аршин і висоту 4 аршина. Він поділявся на дві половини: в першій була шкільна кімната на 5 вікон, в якій могло розміститися до 60 учнів, а друга була поділена ще навпіл. В одній половині навчалася 20 дівчаток, а друга слугувала квартирою для вчителя. 12 жовтня повітовим протоієреєм Дмитрієм Єльчуковим, священником сусідньої парафії с. Острівця Марчевським та місцевим священником було освячене нове приміщення школи. Так парафіяльний священник реальною справою продемонстрував піклування церкви про поширення освіти серед народу, утвердження морально-релігійного світогляду та виховання на основі загальнолюдських християнських цінностей.

Упродовж 70-х – першої половини 80-х років XIX ст. тривало збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл повіту та наповнюваності їх учнями. За даними 1884 року, в 5-ти благочинницьких округах Уманського повіту діяло 128 шкіл, у яких навчалася 3813 учнів [18, 254-256]. Коштів на їх утримання бракувало. Так, 74 школи отримували від 10 до 50 крб у рік, 48 шкіл – від 50 до 100 крб і лише 6 шкіл отримували від 100 до 200 крб з громадських і церковних коштів. Щодо благоустрою та стану шкільних приміщень, то дані офіційної статистики унаочнюють таку картину: 63 школи називалися „зручними”, стан 33-х бажав бути кращим, а 32 школи були наповнені „зручними”, а наповнені ні. Ставлення селянства до навчання своїх дітей у церковнопарафіяльних школах теж покращувалося. Наприклад, інформуючи про розвиток церковнопарафіяльних шкіл в Уманському та Липовецькому повітах, священник с. Нової Греблі Сава Богданович повідомляв, що „в 15 селах Русалівської волості селяни погодилися з тим, що школи для них стають все потрібнішими і потрібнішими. Батьки відсилають дітей до школи з більшим бажанням, ніж раніше, а вчителі ні в одному із цих сіл не отримують менше 110 крб річної платні” [19, 129-131].

Таким чином, починаючи з 60-х років XIX ст., йшов процес розбудови системи освіти. Церковнопарафіяльні школи були майже єдиним навчальним закладом, у якому діти із селянських родин могли отримати початкову освіту. Майже всі питання щодо відкриття шкіл, їх облаштування лежали на плечах православних священників. Саме вони іноді з власної ініціативи та й за власні кошти відкривали школи у своїх парафіях, переконували парафіян у необхідності навчання дітей, а за відсутності учителя і самі їх навчали. І хоч у цих школах домінували релігійні

дисципліни, все ж користь від них була великою. Сільські діти навчалися читати і писати, іноді знайомилися з історією та й виховання у цих школах ґрунтувалося на християнських принципах. В Уманському повіті мережа церковнопарафіяльних шкіл сформувалася ще до посилення уваги уряду щодо організації початкової освіти народу. До 1884 року, коли церковнопарафіяльні школи отримали державну підтримку і стали основним типом початкових шкіл, завдяки подвижницькій діяльності православного духовенства до освіти долучилося чимало сільської молоді. Для детальнішої характеристики системи початкової освіти необхідно дослідити такі питання, як матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл, учнівський контингент та кадрове забезпечення цих осередків освіти.

1. Борисенко В.І. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60- 90-х роках XIX ст.* – Н.: Наукова думка, 1980.
2. Стельмах С.П. *Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60-90-х гг. XIX в.:* Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
3. Драч О.О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861– 917 рр.):* Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001.
4. Степаненко Г.В. *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.):* Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
5. Вороніс М.Г. *Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст.* // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* – Вінниця, 2003. – Вип. 5.
6. Кошель О.М. *Православна церква і освіта на Поділлі (др. половина XIX – початок XX ст.)* // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць.* – Вінниця, 2004. – Вип. 7.
7. *Несколько слов о народном образовании и церковно-приходских школах Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1872. – №5.
8. *Ведомость о числе училищ и учащихся при сельских церквах Киевской епархии за 1859–1861 годы* // *Прибавление к „Киевским Епархиальным Ведомостям” за 1861 год.* – 1861.
9. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – №12.
10. *Ведомость о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии к 1 июля 1862 года, по Уманскому уезду* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1862. – № 21.
11. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – № 21.
12. *Историко-статистические сведения о церковно-приходских школах в Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1872. – № 6.
13. *Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1864. – № 12.
14. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1866. – № 2.
15. *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1866. – № 22.
16. *Новогребельская церковно-приходская школа* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1886. – № 12.
17. *Построение нового дома для церковно-приходской школы в с. Копенковатом Уманского уезда* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1870. – № 8.
18. *Ведомость статистическая о числе церковно-приходских школ в Киевской епархии за 1884 год* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1885. – № 6-7.
19. *О церковно-приходских школах в Уманском и Липовецком уездах* // *Киевские Епархиальные Ведомости.* – 1886. – № 3.